

Vándorutak – Múzeumi örökség

Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére,
60. születésnapja alkalmából

Szerkesztette

VIGA GYULA
HOLLÓ SZILVIA ANDREA
CS. SCHWALM EDIT

ARCHAEOLOGUA

BUDAPEST, 2003

Tartalom

A mi múzeumunk (<i>Schiffer János</i>)	9
A 60 éves Bodó Sándor köszöntése (<i>Paládi Kovács Attila</i>)	10
Tabula glaturatoria	13
Bodó Sándor életrajza	14
Bodó Sándor műveinek bibliográfiája	15

Néprajz

VOIGT VILMOS	
A folklór védelme és a kulturális javak védelme	25
BARNA GÁBOR	
Sülye Mihály története.	
A 18. századi népmozgások dokumentálhatóságának kérdései	31
JUHÁSZ ANTAL	
A kézművesek, kisiparosok a helyi társadalomban	39
CSIFFÁRY GERGELY	
Utak és csárdák	59
DOMONKOS OTTÓ	
A csapszék	65
PALÁDI KOVÁCS ATTILA	
Régi szekerek Észak-Gömörben 1513 táján	69
KOVÁCS BÉLA	
Az állattartás építményei az egri püspöki uradalom falvaiban a XVIII. század végén	79
VIGA GYULA	
A paraszti igaerő és munkakultúra néhány összefüggése a Bodrogközben	85
SELMECZI KOVÁCS ATTILA	
Az ökörtartás emlékei a Kál-völgyben	93
SZILÁGYI MIKLÓS	
Tiszántúli adatok a marhák, a juhok és a sertések füljegyeihez (18–19. század)	101
NOVÁK LÁSZLÓ FERENC	
A 'TARATA'	107
DEÁKY ZITA	
Adatok a sáskák elleni védekezés történetéhez Magyarországon	111
FILEP ANTAL	
A szálláskertes településtípus egyik utolsó élő emléke.	
Adalékok Tiszalúc településnéprajzához	117
KESZEG VILMOS	
Tájban élő ember: hiedelem és biográfia	133
BITSKEY ISTVÁN	
Mesterségdicsérő énekek a kora újkori Magyarországon	151
LUKÁCS LÁSZLÓ	
Kossuth Lajos a magyar népdalokban és az elbeszélő hagyományban	159
ÚJVÁRI ZOLTÁN	
A szlovák népdalok fordítója: Szeberényi Lajos	169
NAGY OLGA	
A haladás/evolúció reményteljes útja	177

AM
(15
pro
pon
Kir
tett
a re
aki
értv
hely
az
törv
vár
vall

nem
hár
me

A
köt
nyo
sok

nyo
ism
stíl
ren
sen
a h
tele
ma

1
2
3
4

A magyarországi könyvbehozatal ellenőrzése a 18. század elején – esettanulmány

MONOK ISTVÁN

A könyvellenőrzés közigazgatási keretei

A Magyar Királyság, mint a Habsburg Birodalom része, története formálisan a törökök mohácsi győzelmével (1526) kezdődik, de Szapolyai János haláláig (1540) – ha egyáltalán felvetődött volna bármilyen cenzúra-probléma – a jogérvényesítés gyakorlatilag lehetetlen lett volna. A magyar cenzúratörténeti szakirodalom pontosan jelzi azt az alapvető közigazgatási különbséget, amely az örökös tartományok és a Magyar Királyság között fennállt, és amely a könyvkiadás és a könyvforgalom ellenőrzését gyakorlatilag lehetetlenné tette a 18. század elejéig.¹ Az osztrák közigazgatási rendszerben a 16. század utolsó harmadában kialakult az a rendszer, amely a cenzúra ügyét közhatósági szinten intézte, vagyis a helytartó feladata volt a végrehajtás, aki a helytartóság (Regierung, Gouvernement du Reich) adminisztrációja mellett a tartalmi vizsgálatot (ide értve az előzetes és az utólagos cenzúrát is) az egyetemekkel végeztette. A Magyar Királyságban a helytartó helyett a nádor (Palatinus, le Palatin), ennek hiányában az országbíró (Iudex Regiae, le Grand-Juge) intézte az ügyeket, a helytartóság helyett a kamarák. A sajtó ügyét eseti szinten kezelték: vagy bírói úton, vagy törvényhatósági intézkedéssel, a nádornak azonban előzetes cenzúrára nem volt lehetősége. A gyakorlatban a városok intézték volna az előzetes cenzúra kapcsán felmerülő teendőket, de nem állt érdekükben a szigor. A vallási jellegű művek esetében az egyházaknak volt elvi lehetőségük az előzetes cenzúrára.

A közigazgatásban kivételes az 1673–1681 közötti időszak, hiszen Lipót császár felfüggesztette a nemesi alkotmányt, és Johann Caspar Ampringennek, a Német Lovagrend nagymesterének elnökletével három magyar és három német tagból álló kormányzóságot állított fel. A magyarországi Helytartótanács megalapítására törvényi szinten azonban csak 1723-ban került sor.

A nyomdák alapításának ellenőrzése

A nyomdák alapítását a Magyar Királyságban Rudolf császár 1579-ben privilégium megszerzésére kötelezte, de mindössze két nyomda szerezte ezt meg: a pozsonyi érseki nyomda, illetve a bártfai városi nyomda. A 17. században a szakirodalom nem ismer engedély nélkül működő nyomdát.² A nyomdaalapítá-sokat csak a Helytartótanács 1726. évi rendelete szigorította, de ennek betartatása nehézségekbe ütközött.

Erdélyben részben más volt a helyzet, hiszen a fejedelmeknek ténylegesen is volt lehetőségük a nyomdaalapítás, a könyvkiadás és a könyvek terjesztésének megakadályozására. Nagyon kevés esetet ismerünk azonban arra, hogy ilyen jellegű lépéseket tettek volna. János Zsigmond alapvetően a hitviták stílusát szabályozta, illetve az uralkodóval kapcsolatos becsmérítő kijelentéseket tiltotta. Báthory István rendelete már valóban a cenzúra szándékával bocsátott ki 1571-ben, betartását azonban nem ellenőrizte senki.³ Bethlen Gábor is csak Magyarországon – egy sikeres Habsburg-ellenes hadjárat alkalmával – élt a hatalmával, amennyiben a nagyszombati katolikus nyomdát elkobozta, és Kassára, majd Erdélybe telepítette. Erdélynek a Habsburg Birodalomhoz csatolása után (1690) az erdélyi Gubernium, majd a magyar Helytartótanács rendeletei alapján egységesült a Habsburgok könyvellenőrzési gyakorlata.⁴

¹ A cenzúra történetéről Magyarországon lásd: SCHERMAN 1928; SASHEGYI 1968, 1969; ECSÉDY 1996, 1999.

² ECSÉDY 1996, 25–27., 1999, 265–272.

³ BALÁZS 1998, 23–33.

⁴ SASHEGYI 1968; ECSÉDY 1996, 25–27.

Az előzetes cenzúra kérdése

Az előzetes cenzúra bevezetésére a Habsburg-uralkodók többször tettek kísérletet. 1553-ban Ferdinánd király szerette volna elérni a soproni országgyűlésen, hogy vallási tartalmú könyvek csak a katolikus püspökök előzetes engedélyével jelenhessenek meg, de a rendek visszautasították a javaslatot.⁵ Miksa császár 1574-ben próbálkozott – hasonlóan eredménytelenül – az előzetes cenzúra bevezetésével.⁶ A gyakorlatban, amint említettük is, a városoknak kellett volna érvényt szerezni a királyi rendeleteknek, illetve császári kívánalmaknak. A városi hatóságok azonban csak arra ügyeltek, hogy olyan, az uralkodót sértő iratok ne lássanak napvilágot, amely alkalmat ad a város ügyeibe való beavatkozásra. Sok mindent nem is tehettek, hiszen annyira kevés nyomda működött az országban, hogy ha valakit nagyon korlátoztak volna, könnyen talált volna másik várost, vagy főúri udvart tevékenysége székhelyül.

A Magyar Királyságban az 1670-es években változott meg alapjaiban a helyzet.⁷ Sor került az első nyomda bezárására a Kamara intézkedése alapján: a pozsonyi Gottfried Gründer evangélikus nyomdát 1673-ban zárták be katolikusellenes íráskor megjelentetése miatt. Ugyanebben az évben június 7-én Szelepcsényi György esztergomi érsek, egy nem létező királyi rendeletre hivatkozva elrendelte az előzetes cenzúrát az ország területére. A kinevezett cenzor Szentiványi Márton, a nagyszombati jezsuita egyetem teológusának volt. Az érsek rendelete jogilag sem felelt meg az akkorra kialakult helyzetnek, és gyakorlatilag végrehajthatatlan maradt. A jogi problémát az okozta, hogy ugyanebben az évben nevezte ki Lipót császár Ampringen nagymestert kormányzóvá, így Szelepcsényi jogköre átalakult, cenzor csak ő lehetett, Szentiványi az ő mandataria lett. A gyakorlatban azonban az ő jogait senki sem respektálta, az előzetes cenzúra továbbra is csak papíron létezett. 1681-ben a nemesi alkotmányos rend helyreállt, új nádort neveztek ki Esterházy Pál személyében. Az előzetes cenzúra kérdését ő is fontosnak tartotta, továbbá a könyvek forgalmát is az ellenőrzött könyvanyagra szerette volna korlátozni. Ő is Szentiványi Mártont nevezte ki cenzorrá, így a teológusnak már volt kinevezése az érsektől és a nádortól is, mégsem tehetett semmit. 1687-ben Lipót császár a protestánsok vallásszabadságát korlátozta, s ezt a változást kihasználva Szentiványi immár a királytól kért kinevezést. A császár (király) 1688. március 4-i rendeletében előzetes cenzúrát rendelt el, és a könyvek behozatalát csak az ellenőrzött szállítmányoknak engedélyezte. Az egyébként a cenzúra ügyeiben nem igazán lelkes Szentiványi Mártont tehát minden lehetséges joghatóság kinevezte már, de a könyvek kiadásának és forgalmának ellenőrzési gyakorlata alig változott.

1689-ben elkezdődött a kormányzati reform megtervezése, így a cenzúra kérdésében az előzetes tervek arról szóltak, hogy a cenzor személyét a leendő kormányzó határozza majd meg. Bonyolult rivalizálási folyamat indult el az egyház és az állam, a katolikus világi egyházi hierarchia és a jezsuita rend, a nagyszombati és a kassai egyetem között (mindkettő jezsuita egyetem volt). 1693-ban Széchényi György esztergomi érsek kijelentette, hogy a cenzort az érseknek kell kinevezni (ez összhangban volt IX. Ince pápa 1679-es vonatkozó római ediktumával), és a cenzúra jogát az esztergomi káptalanra és Szentiványi Mártonra mint jezsuita teológusra (magánszemélyre) ruházta. Szentiványi Márton, aki végül négy megbízólevéllel is rendelkezett, a gyakorlatban alig tett valamit: gyakran tartózkodott külföldön, közel egy tucat könyvet írt, és élete végén (1705) megérte azt is, hogy a nagyszombati jezsuita nyomda kuruc kiáltványokat nyomtatott.

A Rákóczi-szabadságharc leverése (1711) után újra a városok gyakorolták az ellenőrzési jogot, de a katolikus püspöki kar a tridenti zsinatra, illetve Ince pápa említett ediktumára hivatkozva magának követelte a cenzúra jogát és lehetőségét. 1718-ban a nyitrai és az egri püspök együtt kérték III. Károly királyt, hogy valamelyik jezsuita egyetem kancellárja legyen a főcenzor. (Fontos észrevenni,

⁵ „Quod vero de edicione, impressioneque erroneorum librorum per Maiestatem Suam mencio facta est, status et ordines super ea re pro parte ipsorum bonis nusquam id fieri sibi constare affirmarent.” MOE III. 1876, 416.; SCHERMAN 1928, 7.; GULYÁS 1931, 250., 1961, 82.; ECSÉDY 1999, 267.

⁶ ECSÉDY 1996, 28.

⁷ SASHEGYI 1968.

hogy nem a rektornak kérték ezt a jogot, hiszen az az uralkodótól függött, hanem az egyháztól függő kancellárnak!) Közben 1715-től az országgyűlés is felállított egy bizottságot, hogy a cenzúra ügyében törvényelőkészítő munkát végezzen. Ez a bizottság azonban 1721 előtt gyakorlatilag semmit sem tett. Ekkor került a magyar parlament elé az a rendelet, amelyet az örökös tartományokban már 1715-ben kiadtak, s amelynek alapján megszüntették az engedély nélkül működő nyomdákat. Magyarországon ez a rendelet csak 1723-ban jelent meg. Erdélyben Mária Terézia 1754. és 1757. évi cenzúrendeletéig szabadon adhattak ki nem katolikus könyveket is. A magyar szakirodalom egyezik abban a véleményben, hogy 1757-ig, a központi cenzúra megszervezéséig igazából előzetes cenzúra nem létezett.⁸

A könyvek forgalmának ellenőrzése

A magyarországi értelmiséget a 17. század első harmadáig teljes egészében, a nagyszombati egyetem megalapítása után pedig nagy részében külföldön képezték. Protestáns teológiai felsőoktatási intézmény csak a 19. század második felében alakult. A külföldi egyetemeken tanuló diákok természetesen nagyszámú könyvvel tértek haza, hiszen egyetemi éveik után alig volt lehetőségük a könyvtár gyarapítására. A diákok patrónusai is éltek a lehetőséggel, és hoztak maguknak könyveket a hazatérő peregrinusokkal. 1655-ből van az első olyan adatunk,⁹ hogy egy hazatérő diáktól (Szelecky Jakab) a határon elvették a könyveit. Az eset annyira szokatlan volt, hogy Pozsony vármegye külön gravament nyújtott be az uralkodóhoz, és az országgyűlés is tárgyalta az ügyet. A protestáns többségű Magyarország katolizálásának folyamatában, különösen az úgynevezett gyászévtizedben (1670–1680) számos könyvtárat égettek el, több olyan könyvjegyzéket is talált a kutatás, amely a Wesselényi Ferenc nádor összeesküvési pere utáni állami retorzió során lefoglalt magánkönyvtárakat dokumentál. Magyarországon az a típusú „könyvlátogatás” (visitatio librorum), amely Csehországban elterjedt módszer volt a családi könyvtárak katolizálására, nem létezett. Nyomai csak a nyugat-magyarországi Batthyány-birtokokon, Batthyány Ádám rekatolizálása (1629) után voltak.¹⁰

Gyöngyössi Pál 1700-ban angliai és németalföldi tanulmányai végeztével 700 könyvvel igyekezett hazafelé, de azokat a határon elkobozták. A bécsi angol követ (Paget) közbenjárására Kollonich érsek engedélyezte a könyvek visszaadását, de 130 kötetet elégettek. Sok erdélyi kálvinista diák választotta ezután a hazafelé vezető útként a Jablonkai-hágót, mert így elkerülték a harmincad hivatalokat.¹¹

A legismertebb eset a Komáromi Csipkés György fordította Biblia példányaival esett meg. A szakirodalom bőséggel tárgyalta már a történetet, de a forrásanyag együttes kiadása még nem történt meg, jóllehet – különösen teológiatörténeti és Biblia-történeti szempontból – több újdonsággal is szolgálnak a dokumentumok.

A Komáromi Csipkés-féle Biblia esete¹²

Komáromi Csipkés György (1628–1678) kálvinista lelkész már 1675-ben kinyomtatta műveinek jegyzékét. E jegyzéken szerepel egy tétel, amely azt bizonyítja, hogy ekkorra elkészült a magyar Biblia új változatával: „Translatio Bibliorum seu librorum Veteris et Novi Testamenti ex fontibus”. Az új fordítás azonban nem jelent meg. Abban az időben (1680-as évek) készült Amszterdamban Misztótfalusi Kis Miklós Biblia-kiadása is. Ennek példányaikat sok gondnal, de sikerült eljuttatni Erdélybe.¹³ 1705-ben tűz pusztított a debreceni városi nyomdában, és a háborús idők sem kedveztek egy olyan nagy

⁸ SASHEGYI 1969.

⁹ ZSILINSZKY 1893, 113., 227–228.

¹⁰ ÖTVÖS 1998, 83–103.

¹¹ SASHEGYI 1968, 11.; RÉVÉSZ 1898, 62.

¹² Az eset ismert a szakirodalomban, itt csak a jelentősebb írásokat idézem: SZIMONIDESZ 1940, 1945; BOTTYÁN 1965.

¹³ Újabbán MOLNÁR 2000.

vállalkozásnak, mint a Biblia kiadása, ezért Debrecen városa és a Tiszántúli Református Egyházkerület Leidenben, Campegius Vitringa műhelyében nyomtatta ki azt a Bibliát, amely már figyelembe vette Komáromi Csipkés javításait. Nem tudjuk miért, de a könyv impresszumában 1685 szerepel kiadási évként, jöllehet 1718-ban jelent meg. A korabeli adatok alapján valószínűsíthető, hogy 4200 példány készült el, és az első szállítmányt, 2915 darabot 1719-ben az eperjesi harmincadvámnál lefoglalták. Debrecen városa a királyhoz fordult engedélyért, hogy a Bibliát terjeszthesse. A király válaszában engedélyezte az országba történő behozatalt, de ellenőrzését is elrendelte. Erdődy Gábor Antal egri püspök Kassára vitette a példányokat átvizsgálásra. A vizsgálat eredménye egy érdekes irat, amelyben a jezsuita cenzor a Komáromi Csipkés-fordítást összevetette a Vulgata szövegével, Károlyi Gáspár 1590-ben megjelent vizsolyi kiadásával, és Szenczi Molnár Albert Hanauban, először 1608-ban megjelent kiadásával.

A vizsgálat eredménye több mint 600 eltérés a Vulgátától, de ezek közül a kereszteleési formula fordítása bizonyult csak olyannak, amelyet a király kijavítani rendelt. A javítások után a Biblia terjeszthetővé vált. Károly király engedélyének dátuma 1723. június 11. Ennek ellenére Erdődy püspök mindig talált újabb ellenőrizni valót, és végül Debrecen nem kapta meg a könyveket, 1754-ben a kötetek jelentős részét minden valószínűség szerint – a szakirodalomban hosszú vita folyt erről – Egerben elégették. Debrecen városa, a kálvinista egyház és a patrónus főurak számos alkalommal próbálkoztak azzal, hogy a Lengyelországban maradt példányokat Magyarországra hozzák, de ezt csak 1789-ben tehették meg.

Mostani írásunk szempontjából nem csupán a Biblia-szállítmány megállítása érdekes, hanem az, hogy a könyveket kísérő diákoktól jelentős számú könyvet elkoboztak. A könyvforgalom korlátozásáról mondtak kapcsán említettem már hasonló esetet (1655, 1700). A protestáns egyházak részéről 1721-től folyamatosá váltak a hasonló panaszok, ebben az esetben azonban fennmaradt három jegyzék a lefoglalt könyvekről. Holl Béla kéziratban maradt tanulmányában megpróbálta azonosítani a diákokat.¹⁴ Ő csak két könyvjegyzékről tudott,¹⁵ ennek megfelelően elsősorban két teológusra, Szilágyi Tönkö Istvánra és Komáromi H. Mihályra gondolt, nem zárva ki a Biblia leideni nyomtatása idején az ottani egyetemen tanuló Miskolczi Csulyak Ferenc – aki a Biblia korrektora is volt – és egy bizonyos Kátai György személyét sem. Miskolczi Csulyak néhány hónappal előbb hazaért, így imponáló lehetne a maradék három diákkal azonosítani a tulajdonosokat. A dokumentumok azonban bizonytalanságban tartanak bennünket.¹⁶

Szimonidesz Lajos ugyan két diákról beszél egyik tanulmányában, de ezt már Holl Béla is megkérdőjelezte, hiszen Erdődy Gábor Antal püspök a pozsonyi kamarának írt jelentésében a „certi studiosi Helvetici” megjelölést használta. („Venere interea certi studiosi Helvetici ex Hollandia libros numerosos secum ferentes ...”) A könyvek terjesztésének megakadályozásáról szólva azonban sokkal fontosabb azok tartalmi elemzése, semmint a tulajdonos kilétének pontos megállapítása: vagy kálvinista diákok voltak, akik egyetemi tanulmányaik során maguknak vagy a patrónusaiknak vásárolták a könyveket, vagy a debreceni református egyház vásároltatott könyveket a kollégium számára, és az elkészült Biblia példányaival együtt szállították azokat. Miután külön írták össze a három jegyzéket és számos könyvcím ismétlődik, feltehető, hogy több tulajdonos számára szállítottak.

A három könyvjegyzéken összesen 334 könyvtételt említenek. A könyvanyag nyelvileg egynemű, latin. A könyvek egy része iskolai auktorok kiadása (Ovidius, Vergilius, Julius Caesar stb.), nem tehető fel, hogy ezek ellen kifogása lehetett volna bármely cenzornak, még akkor sem, ha modern kiadásúak lettek volna, ami azonban a címleírásokból nem állapítható meg. A kis könyvtárak következő rétegét az a kézikönyv-sorozat jelenti, amely alapvetően a bibliai filológia segédeszköze volt. Többnyelvű szótárak, bibliai nyelvek grammatikái, konkordanciák. A szerzők javarészt a kortársak közül

¹⁴ HOLL Mss.

¹⁵ ADATTÁR 13/2. 206–217.

¹⁶ ADATTÁR 13/4. 125–132.

kerültek ki (pl. Schevelius, Leusden). Nem elhanyagolható a nem teológiai tárgyú művek jelenléte a könyvanyagban. A filozófiai, a fizikai, a csillagászati, az orvosi, a földrajzi és a történeti munkák sora ugyancsak naprakész felkészültséget mutat, még akkor is, ha 17. század eleji szerzőket is találunk a jegyzékekben (Descartes, Regius, Cellarius, Ckuverius, Spanheim, Lotichius, Sylvius vagy éppen Tulpius). A legfeltűnőbb azonban a teológiai könyvanyag frissessége.

A debreceni református kollégium könyvtára többször pusztult el az 1703-mal kezdődő időszakban. Még akkor is, ha a könyvtár egy jelentős részét sikerült Ecsedre és Zalatnára menekíteni a kuruc háború viharai elől, és ha a könyvtárat 1710-ben újra egyesítették is, a 17. századi állomány egy része elpusztult, elkallódott.¹⁷ A könyvtár akkori állománya minden viszonylagos gazdagsága ellenére eléggé elavult, nem tartozott a nyitott szellemiséget mutató könyvtárak sorába. A németalföldi teológiai viták eredményeit nehezen ismerhették meg a magyarországi református egyházak lelkészei. Fontos lett volna – és a határon átjutott diákokra és könyvekre gondolva mondhatjuk: fontos is volt –, hogy a kortárs teológiai áramlatokat megismerve lássanak munkájukhoz a kollégium diákjai. Azokról a szellemi, pontosabban református teológiai áramlatokról van szó, amelyek a kálvinista teológia merevsége ellen hatottak számos, sokszor heves vitát kiváltva. Részben Jacobus Arminius munkáit említhetjük itt, de még inkább azt őt követő két generációét: Courcelles és Vorst, majd Limbarch és Le Clerc könyveit. A másik csoportja a modern szellemű munkáknak a karteziánus filozófia hatása alatt gondolkodó szerzőké, közülük is kiemelkedik Geulincx és Andala. Johannes Coccejus és az ő tanítványai képezik a harmadik csoportot (Heidegger, Momma, majd a sok magyar tanítványt nevelő Röell és Vtringa). A gyakorlati teológia fontosságát kiemelő teológiai iskola néhány reprezentánsa is jelen van munkáival (Adrianus Julius, La Place). A Descartes-tal ellenkező, de a pietizmus hatását jól hasznosító Gisbertus Voetius, de főleg barátai és tanítványai (Hoornbeck, Schotanus) nagyszámú munkáját vásárolták meg az ismeretlen diákok.

Az elmondottakból következően a kassai cenzorokról többféleképpen gondolkodhatunk. Lehet, hogy csupán kellemetlenkedni akartak, nem ismerték a könyveket, és mivel a kálvinista Bibliával együtt érkeztek, így egyszerűen nem kívánták a szállítmányt továbbengedni: sem az iskolai auktorokat, sem a színvonalas teológiai anyagot. Gondolhatunk azonban arra is, hogy a közigazgatási helyét még meg nem talált cenzúra intézményének voltak olyan gyakorlói, akik koncepciózusan gondolkodtak. Nincs ugyan nyoma annak, hogy bármit is a három jegyzéken szereplő könyvek közül visszaadtak volna tulajdonosaiknak, de a háttérben talán a protestáns – ez esetben kálvinista – értelmiség korszerűsödését megakadályozni kívánó elv húzódik meg. Időben ez túl korai lenne, hiszen a Helytartótanács és a vele együttműködő katolikus egyház csak a 18. század közepén hirdetett numerus clausust a külföldre utazó nem katolikus diákokra nézve. Bár a most hivatkozott forrásanyagban is szerepel már utalás arra, hogy nem kellene engedni a kálvinistáknak külföldi egyetemen folytatni tanulmányaikat. Biztos, hogy a 18. század első felében több egykor színvonalas kollégium veszítette el rangját, visszaminősítették elemi iskolává. Gondoljunk csak éppen a Tiszántúli Református Egyházkerületben Szatmárra, Nagybányára és Zilahra. Ezen iskolák könyvtárai is szétszóródtak. Elképzelhető tehát, hogy a kétségkívül rossz szándékú, hatáskörét túllépve a királlyal dacoló Erdődy püspök és kassai elvbarátai átgondoltan cselekedtek, amikor az új kálvinista Biblia példányainak elterjedése mellett azt is megakadályozták, hogy a magyarországi kálvinista teológusok korszerű teológiai irodalomhoz jussanak.

Irodalom

ADATTÁR 13/2

Magyarországi magánkönyvtárak. II. 1580–1721. (sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András). Szeged, 1992. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 13/2.

¹⁷ ADATTÁR 14. 141–324.

ADATTÁR 13/4

Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1550–1750. (sajtó alá rend. Bujdosó Hajnalka, Monok István). Szeged, 2003. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 13/4.)

ADATTÁR 14

Partiumi könyvesházak 1621–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah. (sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András). Bp.–Szeged, 1988. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 14./

BALÁZS, M. 1998

Teológia és irodalom. *Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Bp.

BOTTYÁN, J. 1965

Komáromi Csipkés bibliájának hazahozatali kísérlete 1764-ben. *Református Egyház* 1965, 154–157.

ECSEDY, J. 1996

Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek. 1539–1800. Bp.

ECSEDY, J. 1999

A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800. Bp.

GULYÁS, P. 1931

A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp.

GULYÁS, P. 1961

A könyv sorsa Magyarországon 3. Bp.

HOLL, B.

Peregrinációból hazatért magyar tanulók könyvei 1719-ből. *MS Központi Piarista Levéltár*, Holl Béla hagyaték.

MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSI EMLÉKEK, 1876

Monumenta Comititalia Regni Hungariae. Fraknoi Vilmos (szerk.). Vol. III. 1546–1556. 1876, Monumenta Hungariae Historica ser. III., Bp.

MOLNÁR, J. 2000

Misztótfalusi Kis Miklós. Bp.

ÖTVÖS, P. 1998

Büchervisitation in einem katholischen Lande. Das Beispiel Tirol. In: Jankovics, J., S. Katalin, N. (Hrsg.), *Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher*. Wiesbaden, /Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung. Bd. 18.

RÉVÉSZ, K. 1898

Gyöngyösi Pál. Bp.

SASHEGYI, O. 1968

Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673–1705). *Magyar Könyvszemle* 1–12.

SASHEGYI, O. 1969

Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706–1725). *Magyar Könyvszemle* 321–338.

SCHERMAN, E. 1928

Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Bp.

SZIMONIDESZ, L. 1940

A „Debreceni Biblia” sorsa. *Magyar Könyvszemle* 236–241.

SZIMONIDESZ, L. 1945

A „Debreceni Biblia” viszontagságai és elnyomása. *Egyháztörténet* 65–91.

ZSILINSZKY, M. 1893

A magyar országgyűlés vallásügyi rendeletei (Ordonnances de la Diète Hongroise ceux qui concerne du fois.) Vol. 3. Bp.

KEMÉNYFI RÓBERT	
A térhasználat mint mentális élmény, mint jelrendszer az etnikai és a vallási vizsgálatokban	183
BARTHA ELEK	
Máriapócs szakrális tájformáló szerepe	197
KRISTON VÍZI JÓZSEF	
A népi gyermekjáték ismeret összegzése a Palóc-kutatásban	203
SZALAY EMŐKE	
Egy sajátos edényforma, a bokály	211
SZULOVSZKY JÁNOS	
Jeney Szabó Árpád, a tudós kéményseprő	229

Régészet, műemlékvédelem

WOLLÁK KATALIN – ZSIDI PAULA	
A régészeti örökség védelmének jogi háttere és fővárosi gyakorlata	241
HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS	
Rézkori temetkezés a budapest-aquincumi gázgyár mellett	257
REMÉNYI LÁSZLÓ	
A gazdálkodás és életmód kérdései a bronzkori Kárpát-medencében	267
MATÚZ EDIT	
A Kyjatice-kultúra észak-magyarországi földvárjai	277
HELLEBRANDT MAGDOLNA	
A vasművesség kezdetei Észak-Magyarországon	285
NAGY MARGIT	
Hunkori férfisír Budapest-Zuglóból	297
JÁRÓ MÁRTA	
A Budapest-Zugló, Vezér úti sírlelet aranylemezeinek anyagvizsgálata	327
FEGYVÁRI TAMÁS	
A Budapest-Zugló, Vezér úti sírlelet berakásainak értékelése	329
FANCSALSZKY GÁBOR	
A késő avar bronzöntéses művészet	335
IRÁSNÉ MELIS KATALIN	
Régészeti kutatások a budapesti 12–13. századi falvak kertjeiben	345
ZÁDOR JUDIT	
Középkori sikátor a budai Várnegyedben (Adalékok Buda középkori topográfiájához)	357
DANKÓ KATALIN – VALTER ILONA	
A sárospataki későközépkori ispotály	367
FELD ISTVÁN	
Régészeti adatok a miskolc-avasi templom és egykori kápolnái történetéhez	385

Művelődéstörténeti, történeti tanulmányok

KUBINYI ANDRÁS	
A jobbágy és házastársa	403
HAVASSY PÉTER	
Fuvarosok és szekeresek a hajdani Gömör vármegyében	421
SPEKNER ENIKŐ	
A budai Fugger-faktorátus.	
Egy délnémet kereskedő- és bankház képviselője a késő középkori Budán 1503–1533	429

DÓKA KLÁRA	
Az esztergomi érsekség nagysallói uradalma a 18–19. század fordulóján	435
VERES LÁSZLÓ	
A kézművesipar termékeinek értékesítési lehetőségei Miskolcon a 19. század második felében	445
CS. SCHWALM EDIT	
Csizmadiák Egerben	451
GYÁNI GÁBOR	
Rokonság és polgári osztályképződés a XIX. századi Magyarországon	459
GYÖRGYI ERZSÉBET	
Egy pesti polgárcsalád művész tagjai. A Giergl – Györgyi család	467
FARBAKY PÉTER	
Az Andrassy úti Megyeri Krausz-palota	479
PETERDI VERA	
Hírek otthonról. A magánlevél mint a társadalomtörténeti kutatások forrása	491
LŐKÖS ISTVÁN	
A horvátok etnogeneziséről	509
JUNG KÁROLY	
Hol is van az „eb hele”, avagy: döglött kutya-e a „holt eb”? (További adatok egy Zrínyi-locus értelmezéséhez)	517
KILIÁN ISTVÁN	
Költészet és matematika a régi magyar irodalomban	523
F. DÓZSA KATALIN	
A szalon szerepe a 19. században, különös tekintettel a Pulszky szalonra	533
BUZINKAY GÉZA	
A politikai karikatúra és a magyar történelem	541

Közgyűjtemények

MONOK ISTVÁN	
A magyarországi könyvbehozatal ellenőrzése a 18. század elején – esettanulmány	553
PRAZNOVSZKY MIHÁLY	
Tudományos szemlélet és mentalitás a 19. század elején Nógrád megyében	559
FEJŐS ZOLTÁN	
Szalay Imre és a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya	565
HÁLA JÓZSEF	
Adatok Jankó János és a Néprajzi Múzeum kapcsolatához	571
ERDEI GYÖNGYI	
A főváros, mint mecénás 1918–1933	581
PETERCSÁK TIVADAR	
Műemlék, nemzeti emlékhely, múzeum	589
BÓDI ERZSÉBET	
Lengyelország első múzeumai (Pulawy – 1801, 1809)	597
LISZKA JÓZSEF	
A szlovákiai magyar néprajzi tudományosság publikációs lehetőségei a rendszerváltás után	603